

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

2606

2607

2608

2609

2610

2611.

9147.925)

t-40

281.6

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑՆ ՀԱՅՈՑ

Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

ՀԱՅ ԵՒ ՌՈՒՍ ԼԵԶՈՒԵՐ

ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆ ՎԱՀԱՆ ՎԱՐԳԱՊԵՏԻ ԲԱՍՏԱՄԵԱՆՑ

ՄԻԱԲԱՆԻ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

ՎԱՆԱՀՕՐ Ս. ԳԱՅԻԱՆԷԻ ՎԱՆՈՒՑ

Ի ՎԱՂԱՐՀԱՊԱՏ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՑ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ ԷԶՄԻԱԾՆԻ.

1877 — ՌԵԻԶ

12736

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ԳԵՈՐԳԱՅ Գ.

ՎԵՀԱՓՍՈՒ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂՆԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ.

6564-57

2012

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ.

Մայր Եկեղեցին Սուրբ Էջմիածին ազդեցութեամբ Գրիստոնէական հաւատոյ եւ անդրդուելի գոյութեամբ իւրով է արդարեւ հաստատեալ ի յատուկ Տեսչութենէ Աստուծոյ լինել Կրօնական եւ Ազգային կեդրոն Հայոց, Հայրապետական նախամեծար եւ Մայր Աթոռ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, որպէս եւ հաւաստի ըստ իւրումն պատմական հանգամանաց: Բայց սա չէ առաջին Եկեղեցին ի Հայս. քանզի Արզար Թաղաւորն Հայոց ի ժամանակս մարդեղութեան Գրիստոսի Փրկչին մերոյ լուեալ զհամբաւ հրաշագործութեանց եւ սքանչելի բժշկութեանց Նորին, հաւատաց Աստուծային զօրութեան նորա, եւ վաղվազակի զդեսպանս առաքեալ հրաւիրեաց զնա առ ինքն վասն բժշկելոյ զբազմաժամանակեայ անբժշկելի հիւանդութիւնն իւր: Յիսուս խոստանայր տալ նմա բժիշկ յիւրումն ժամանակի, զոր ոչ անազան առաքեալն Թաղէոս զայր հասանէր ի Հայաստան ոչ միայն վասն բժշկութեան Աստուծա-հրաւեր արքայի, այլ եւ վասն աւետարանելոյ զբանն Աստուծոյ եւ քարոզելոյ զանրիժ եւ զանարատ կրօնն Գրիստոնէական հաւատոյ ընդ ամենայն Հայաստան:

Եւ ահմ ի ձեռն Նորա եւ Բարդուղիմէոսի եւ յետ ժամանակաց այլոց սրբոց առաքելոց եւ աշակերտաց Փրկչին լուսաւորեցաւ ի հաւատս Հայաստան աշխարհ, որք աշակերտեցին զբազումն, շինեցին զբազմամիւ եկեղեցիս ի զանազան գաւառս Հայաստանի,

եւ նահատակեցան վասն անուան Տեառն : Ուրեմն իսկզբան անդ քրիստոնէութեան Առաքեալն Թաղէոս հաստատեաց ի Հայաստան զառաջին քրիստոնէական եկեղեցի, որ իրաւամբ համարի անդրանիկ եկեղեցի յամենայն հեթանոս ազգս, զոր որպէս ազգային պատմաբանք եւ աւանդութիւնք, նոյնպէս եւ եկեղեցական եւ արտաքին ժամանակագրութիւնք օտար ազգաց միահամուռ հաւաստեն :

Իսկ Մայր Եկեղեցին սրբոյ Էջմիածնի՝ ի ժամանակա թաղաւորութեան 'Տրդատայ շինեալ հաստատեցաւ ի 505 ամի՝ հրաշալի տեսեամբ Սրբոյն Գրիգորի մերոյ Երկրորդ լուսաւորչի, որ կրեաց զբազմատեսակ սարսափելի չարչարանս վասն քրիստոնէական հաւատոյ ի հեթանոս արքայէն մերմէ Տրդատայ, բայց զերահրաշ իմն շնորհօք Աստուծոյ մնաց կենդանի եւ անվնաս :—

Այս է այն Տրդատ՝ որ լուեալ ի նախարարաց զԳրիգորէ լինել որդի Անակայ, որ սպան զհայրն իւր զթագաւորն Խորով Ա, հրամայեաց ընկենուզ զնա ի Վիրապն—Խոր յամրոցն Արտաշատու, ուր սովորաբար ընկենուին զի մահ դատապարտեալ յանցաւորս, զի ի քաղցու եւ ի դժնդակ շնչարգել օդոյ, ի մահաշունչ օծից, կարծից եւ ի բազմատեսակ թունաւոր զեռնոցն աղղեցութեանց ոչ երկարեալ զկեանս՝ զրաւէին յաստեաց :

Բայց կենդանի նահատակն մեծ, ըստ կամացն Աստուծոյ հրաշխք իմն եկաց ի քստմնելի Վիրապին անվտանգ զամս հնգետասան, եւ չէր ուստեք մխիթարութիւն սրբոյն, բայց միայն ի վերին Նախախնամութենէ ազդեալ ումեմն աղքատիկ այրի կնոջ, զմէն մի նկսնակ յաւուրն բերեալ ընկենոյր ի զուրն ի սնունդ մարմնոյ երանելի նահատակին :

Չայնու ժամանակաւ զասք պարկեշտից կուսանաց փախստեայ եկեալ ի Հռովմայ ի հալածանաց Գիովղետիանոսի կայսեր՝ զպապհով վայրս անարատ կուսութեանցն ապաստանարան ի Հայաստան որոնէին, եւ հասեալ ի մայրաքաղաքն Վաղար-

շապատ ի հնձանի ուրեք այգեստանեայց զանձինս ի Թաղստեան պահէին յակաստանի : Իսկ Տրդատայ իմացեալ ի հրովարտակէ Գիովղետիանոսի, որ խնդրէրն որոնել ի սահմանս Հայաստանի զփախստական կուսանս եւ առ ինքն վերադարձուցանել, պատուէր տայր անյապաղ ի յայտ ածել զփախստականն, զորս եւ գտին աւընձեր մայրաքաղաքին Վաղարշապատայ : Եւ ի լսել Տրդատայ զհամբաւոյ տարօրինակ զեղոյ միոյն ի կուսանաց՝ Հովսիսիմեայ, կամեցաւ տեսանել զնա. եւ ի տեսանելն՝ յափշտակեցաւ ի սէր նորա. ուստի ոչ եւս կամեցաւ յետս դարձուցանել զնա, այլ ցանկայր հարմնացուցանել ինքեան : Բայց ոչ կարացեալ հասանել նպատակի իւրոյ՝ որում յանչափս բաղձայր, ցասուցեալն արքայ հրամայեաց կտտանօք սպանանել զՀովսիսիմէ եւ զընկերակիցս նոցա : Յետ որոյ վաղ ընդ փոյթ երկնասաստ պատուհասի պատահեալ Տրդատայ եւ պալատականաց նորա՝ մոլեղնաբար պատառէին զհանդերձս իւրեանց, եւ իբրեւ զկատաղի զազանս ի մացառս եւ ի ծմակս լերանց թափառէին : Յայնժամ քոյրն Տրդատայ Խորովիղուխտ ի տեսեանն պատուէր հրամանի ստանայր հանել ի Վիրապէն Արտաշատու զբազմաչարչարն Գրիգոր, զի նովաւ միայն մնրթ իցէ բժշկել պատուհասելոցն :

Բանք Խորովիղուխտոյ ի սկզբան անհաւատալի եւ ծաղրելի թուեցան ամենեցուն . բայց յորժամ բազմիցս կրկնեցաւ տեսիլն, ապա նախարարն Օտայ առաքեցաւ յԱրտաշատորոյ . փութացեալ հասեալ իտեղին՝ արդարեւ կենդանի եղիտ զերանելին եւ եհան ի Խորովիրապէն : Բորբոսեալ եւ փտեալ հանդերձքն, երկարեալ եւ սպիտակացեալ հերքն զլսոյն եւ մորուացն, զէմք երեսացն թխացեալ եւ մարմինն երիթացեալ՝ մահահանգոյն իմն կերպարան տային Երանելոյն Գրիգորի, որ զամենայն տեսողաց առհասարակ զսիրտս ճմլէր եւ յարտասուս եւ ի կարեկցութիւն շարժէր :

Արդ հրամանաւ Օտայ նախարարին փութապէս լուացեալ եւ մարբեալ. զմարմին սրբոյն, զարդարեցին զնա նոր զգեստուք եւ

մեծաւ պատուով ածին ի Վաղարշապատ, ուր արքայն Տրդատ, նախարարն եւ ամենայն ժողովուրդն խուռն բազմութեամբ ընդ առաջ ելեալ սրբոյն՝ հայցէին ի նմանէ զփրկարար բժշկութիւն հոգւոց եւ մարմնոց իւրեանց:

Տեսեալ սրբոյն զողորմելի եւ զմոլեղնեալ դրութիւն Տրդատայ եւ պատուհասելոցն ընդ նմա՝ աղօթիւք աղաչէր զՔարծրեան Աստուած անբաւ մարդասիրութեամբ իւրով ներել եւ պարգեւել նոցա զառողջութիւն հոգւոյ եւ մարմնոյ. որոյ արժանընդունակ աղօթիւք ընկալան բազումք զբժշկութիւն, եւ զգաստացեալ ըստ հոգւոյ՝ զյանցանս իւրեանց խոստովանէին եւ զժողովութիւն ի սրբոյն խնդրէին:

Եւ ինքն երանելին սկիզբն առնէր աստուածային վարդապետութեան, եւ աւետարանական քարոզութեամբ եւ ազդու բանիւքն յորդորեալ դարձուցանէր զնոսա ի կռապաշտութենէ, եւ տայր ճանաչել զճշմարիտ Աստուածութիւնն Ամենասուրբ Երրորդութեան Հօր եւ Որդու եւ Հոգւոյն Սրբոյ: Եւ հրամայէր ժողովել զնշխարս սրբոց կուսանացն Հռիփսիմեանց, եւ ամփոփէր զիւրաքանչիւրն յիւրում իսկ տեղոջ նահատակութեան հանդերձիւքն իւրեանց, կանգնելով զվկայարանս ի վերայ նոցա ի յիշատակ:

Եւ մինչդեռ շարունակէր զաստուածաբան վարդապետութիւնն, քարոզէր եւ ուսուցանէր զԲանն Կենաց ամենայն բազմութեան ժողովրդոց, ի միում զիշերի երեւեցաւ նմա սքանչելի տեսիլ Աստուածային: Յանկարծակի լսելի եղեն սաստիկ թնդմուռք եւ հաւաւոր որոտմունք, բացաւ խորանաշէն յարկն հաստատութեան երկնից եւ լոյս պայծառ ցոլացեալ իջանէր վերուստ ի վայր մինչեւ յերկիր, ընդ լուսոյն իջանէին եւ բազմութիւնք զօրաց լուսեղինաց ի թեւս հրեղէնս եւ ի կերպարանս մարդկան: Եւ հաւայր ոմն ահաւոր տեսեամբ եւ բարձրագոյն հասակաւ, ունելով ի ձեռին զոսկեայ ուռն եւ շրջապատեալ ի լուսեղէն զօրաց երկնից, սլացեալ հասանէ ի շինամէջ քաղաքին Վաղարշապատու, եւ հինդ զօրու-

Թեամբ հարկանէ ոսկի ուռամբն յերկիր, յորմէ լսին ահուելի ծայր սարսափելի որոտմանց եւ պակուցանողական թնդմանց: Յետ այնորիկ ի վերայ արքունի պալատանն երեւի խարխիս ոսկի ի ձեւ ճախարակի ի մեծութիւն բլրոյ մեծի եւ բարձու, եւ ի վերայ խարխիս սիւն մի հրեղէն, եւ ի վերայ սեան զմբէթ ամպեղէն, եւ ի վերայ զմբէթի խաչ մի լուսաճաճանց: Եւ մինչդեռ ապշեալ կայր սուրբն Գրիգոր, հրեշտակ Տեսուն բացատրէր նմա զտեսիլն: «Այրն այն ահաւոր տեսեամբ՝ Տեսչութիւն Աստուծոյ է» . «Ոսկի խարխիսն՝ անշարժութիւն եւ անդրդուելի հաստատութիւն է» . «Սիւնըն հրեղէն ի վերայ ոսկի խարխիսն՝ Հայաստանեայց կաթողիկէ Եկեղեցին է» . «Գմբէթն ամպեղէն՝ արդարոց բնակարանն է» . «Իսկ խաչն մեծ լուսաւոր ինքնին՝ մեծ քահանայապետութիւնն է» . «Եւ տեղին այն լիցի տաճար Աստուծոյ եւ Տուն աղօթից ամենայն Հաւատացելոց եւ Աթոռ քահանայապետութեան » 1):

Եւ ի ծագել առաւօտուն սուրբն Գրիգոր փութացաւ պատմել արքային Հայոց Տրդատայ եւ նախարարաց եւ ամենայն ժողովրդոց զսքանչելի տեսիլն աստուածային, եւ պատուիրեաց զի հրեշտակէն ցուցեալ տեղին վաղվաղակի քարեայ պարսպաւ պատել: Իսկ յետ մկրտելոյ սրբոյն Գրիգորի զՏրդատ, զիշխանս, զնախարարս եւ զքաղաքս ի ժողովրդոց, ձեռն էարկ կառուցանել ի նոյն տեղոջ զՄայր տաճարն. որոյ շինութեանն թագաւորն Տրդատ եւ թագուհին Աշխէն եւ թագաժառանգն Խոսրով եւ քոյր թագաւորի Խոսրովիդուխտն, իշխանք եւ նախարարք եւ ամենայն ժողովուրդն ոչ միայն նուիրատուութեամբ օգնէին, այլ ամենեքեան անձամբ անձին աշխատէին եւ ծառայէին 2): Եւ այնպէս փութով իմն կառուցաւ

(1) Ընդարձակ նկարագրութիւն Աստուածային տեսեան սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին տես ի ստուգապատում պատմագրութեան Ազաթանգեղոսի (Տրդատ թագաւորի քարտուղարի) տպեալ ի Կ. Պօլսե, 1822 ամի, յեր. 270—279:

(2) Նոյն, յերես 282:

Կաթողիկէ Եկեղեցին սուրբ Էջմիածին յամի Տեառն 505, եւ Եղեւ իսկ Մայր Եկեղեցեաց Հայաստանեայց եւ Աթոռ Մեծի Քահանայապետութեան ընդհանուր Հայոց :

Տաճարս այս ոչ երկար մնաց ի պայծառութեան իւրում. քանզի ուրացեալն Մեհրուժան եկեալ ի Հայս զօրօք Պարսից՝ ընդ բազում քաղաքաց եւ աւանաց աւերեաց եւ զՎաղարշապատ եւ ըլստուրբ Էջմիածինն, կողոպտելով եւ զամենայն զարդս նորին 1581 ամի : Յետ հարիւր ամաց՝ քաջ նախարարն Հայոց Վահան Մամիկոնեան՝ հրովարտակաւ տէրութեան Պարսից զմեծի Մարգարանութեան ընկալեալ զպատիւ՝ վերանորոգեաց զՏաճարն Էջմիածնի ի 485 ամի 5) :

Վերանորոգութիւնն Վահանայ մարթ է չհամարել առաջին, քանզի Մայր Եկեղեցին յետ աւերման ի Մեհրուժանայ ոչ կարէր մընալ առանց վերանորոգութեան յընթացս ամբողջ հարիւր ամաց : Թէեւ ի պատմագիրս ժամանակին ոչ յիշատակի թէ երբ եւ ի ձեռն որոյ նորոգեցաւ Տաճարս յետ աւերման ի Մեհրուժանայ, բայց վերանորոգիւնն ոչ կարէ լինիլ երկբայելի :

Ապա ի թուին 618, Կոմիտաս Կաթողիկոս՝ յետ յաւարտ հասուցանելոյ զզեղեցկաշէն վկայարան սրբոյ կուսին Հռիփսիմնայ՝ փութացաւ հոգալ զամենայն կարեւոր վերանորոգութիւնս Էջմիածնի, եւ փոխանակ փայտեայ կաթողիկէին՝ կառոյց սրբատաշ կոփածոյ քարամբ, հաստատելով ի վերայ նորա զմեծ Խաչն 4), զոր ի թուին 982, զօրպետ ուն Պարսից Ապլ – հաճի անուն տիրելով Հայոց քաղաքին Գունայ եւ կործանելով զբազում Եկեղեցիս՝ հրամայեաց պարանաւ ի բաց կորզել ի զմբէթէ անտի 5) :

(5) Պատմագրութիւն Ղազար Գարպեցւոյ յերես 275, ի Վենետիկ յամի 1793:

(4) Պատմութիւն Սեբէոս Եպիսկոպոսի, Կ. Պոլիս, 1854 թ. եր. 140, եւ պատմութիւն Յովհաննէս Կաթ. Մոսկ. 1855 թ. երես. 45:

(5) Պատմութիւն Ստեփաննոսի Ասողկի, Փարիզ, 1851 թ. եր. 173:

Ձկնի այնք չերեւին յէջս պատմութեանց մերոց յիշատակութիւնք վասն նշանաւոր նորոգութեանց սրբոյ Տաճարիս մինչ ցԿաթողիկոսն Կիրակոս Ա Վիրապեցի, որ ըստ Թովմայի 6) Մեծորեցւոյ նորոգեաց զայս ի 1442 թուականի : Յետ այնորիկ մինչ ցըՄովսէս Գ Կաթողիկոսն նմանապէս ոչ յիշատակին նշանաւոր նորոգութիւնք Տաճարիս :

Արքայն Պարսից Շահապաս Ա., տեսանելով զանսահման սէր եւ ծղոտումն Հայոց բռնութեամբ փոխադրելոց ի Պարսկաստան՝ առ սուրբ Էջմիածինն, կամ եղև նմա քակել զայս եւ միանգամայն զտորին քարինս եւ զհող տալ ածել ի Պարսկաստան եւ նորօք կառուցանել անդէն զԵկեղեցի յանուն Էջմիածնի, բայց ի վերջոյ փոխեալ զդիտաւորութիւն իւր՝ հրամայեաց ի 1614 թ. քակել միայն ի շինուածոց Մայր Տաճարիս զհնդեաստան նշանաւոր քարինս, որք եւ առաքեցան ի նորն Զուղայ :

Չայնու ժամանակաւ Տաճարս Էջմիածնի զտանէր արդէն ի քայքայեալ դրութեան, զորմէ զրէ եւ Առաքել պատմագիր, « Եւ սալյարկ յատակ Եկեղեցւոյն քանդրանդեալ՝ եղեալ որջ զեռնոց եւ թռչնոց, եւ մեծամեծք լուսամուտքն, զորս ունի, կային առանց շրջանակի եւ ապակւոյ եւն, իսկ արտաքուստ կուսէ զլուխ կաթողիկէին եւ տանիքն ամենայն եւ երեսք որմոցն քայքայեալ եւ քարինք թափեալք եւ որմոց յատակաց վէմքն փշրեալք եւ ծակոտեալք » 7) :

Ուստի Կաթողիկոսն Մովսէս Գ Սիւնեցի դեռ յաւորս Վարդապետութեան եւ Լուսարարութեանն ի ամին տաճարի՝ սկսաւ զտանեաց Կաթողիկէին եւ զորմոց վնորոգութիւնս ի 1627 թ. զորս եւ յաւարտ հասոյց ի Կաթողիկոսութեան իւրում :

(6) Չառչ. հատ. Գ. եր. 489:

(7) Առաքել պատմագիր, եր. 177 եւ 298:

Աշակերտ եւ յաջորդն Մովսիսի՝ Կաթողիկոսն Փիլիպպոս ի թուին 1655, բայց ի Կաթողիկէէն՝ զբովանդակ տանիս Տաճարիս վերանորոգէ կոփածոյ քարամբք, եւ ապա գնացեալ յԵրուսաղէմ եւ ի Կ. Պօլիս, եւ ի վերադարձի իւրում ձեռն արկանէ, ի 1654 ամի, շինութեան մեծի զանգակատան յարեւմտեան կուսէ կից սրբոյ Տաճարիս, բայց ոչ աւարտեալ զգործ շինութեանն՝ փոխի յաստեացս :

Յաջորդ նորին Յակովբ Բ. Կաթողիկոս ի կատար ածեալ զայն յաւարտ հասուցանէ ի թուին 1658, զեղեցկայարմար՝ ծայրասուր եւ թեթեւ Կաթողիկէիւ, զարդարեալ վայելուչ բանդակագործութեամբ. բաղկանայ զանգակատունս յերկից յարկաց, յորոց վերինն՝ որ է Կաթողիկէն՝ ամրացեալ կայանայ ի վերայ ունն փոքր եւ բոլորակ սեանց, իսկ միջինն եւ ներքին յարկըն ի վերայ չորից սեանց :

Եւ ապա ի թուին 1682, Եղիազար Կաթողիկոսն շինէ զերիս փոքրիկ զանգակատունս յարեւելեան, ի հարաւային եւ ի հիւսիսային կողմունս Տաճարիս :

Համատանցի Աստուածատուր Կաթողիկոս նորոգէ զյատակն Եկեղեցւոյ եւ զչորեսին մեծամեծ սիւնան, յորոց վերայ կայ հաստատեալ մեծ Կաթողիկէն հանդերձ կամարօք չորից կողմանց :

Սիմէօն Կաթողիկոսն նորոգէ արտաքուստ զբովանդակ տանիսն եւ զներքին երկու մեծ սիւնան Եկեղեցւոյ : Եւ Ղուկաս Կաթողիկոսն նորոգէ զարտաքին շրջապատ քարաշէն աստիճանան :

Բայց տանիք, նորոգեալք ի Սիմէօն Կաթողիկոսէ՝ ոչ տեւեալ ընդ երկար՝ փութով քայքային. քանզի ի զայտեան զօրաց Ռուսաց յԱրարատեան դաւատ ի 1804 ամի, զինուորքն Պարսից բարձրացեալ ի տանիս Եկեղեցւոյ՝ իբր զամբոց կազմեալ պատսպարէին անդ, եւ ի տեղիս տեղիս հուր վառեալ իբրեւ զկրակարան աւերէին զտանիսն, եւ փշրեալ քարանց՝ ի ծակոտեացն անձրեւային ջուրք թափանցեալ ի ներքս եւ իջեալ յորմունս՝ զբազում վնասս գործէին մեծի Կաթողիկէին եւ Տաճարին :

Ուստի եւ Եփրեմ Կաթողիկոսն ի 1816 ամի վերանորոգեաց զամբողջ տանիսն սրբատաշ քարամբք :

Եւ ապա Գէորգ Գ. Կաթողիկոս, իբրեւ ի 1867 ամի ի վերնախնամ Տեսչութենէ ընտրեալ ամբարձաւ ի զահ Հայրապետութեան, նախանձախնդիր փառաց տանն Աստուծոյ եղեալ, եւ տեսեալ զկարի անձկութիւն նախկին պահարանի (Խորան անուանելոյ), ուր ամփոփէին նշխարք սրբոց եւ եկեղեցական զգեստք եւ անօթք, եւ այլն ամենայն, եւ զանխնամ խառնիխուռն զրութիւն եւ ի վերայ միմեանց անկարգ զիզումն այնց սրբութեանց, խնամակալ հողատարութեամբ ձեռնարկեալ կառոյց նոր ի նորոյ զոյակապ եւ զընդարձակ զմբէթայարկ զերիս պահարանս, որք յարեւելից կուսէ կցեալ միանան ընդ Եկեղեցւոյ եւ հարաւային եւ հիւսիսային փոքրիկ աւանդատանց, զորոց եւ զզրունս մեծացոյց վայելուչ իմն զրութեամբ, հարաւայինն միայն՝ յոր պահիւր եկեղեցական ամենայն անօթք եւ մասունք սրբոց, այժմ առաջնորդէ ի ներքս ի նորաշէն երիս մեծ պահարանս : Յառաջնումն պահին յընկուզեայ զեղեցիկ զզրոցս հանապազօրեայ գործածելի սպասք եւ անօթք եկեղեցականք. աստանօր ձեհափառ Հայրապետն Գէորգ կանգնեաց սեղան եւ եղ զպատկեր սրբոյն Գէորգայ, եւ օծեալ զխաչ ճակատու սեղանոյն, անդաւնեաց յանուն քաջամարտիկ զօրավարին սրբոյն Գէորգայ. բանալին սոյն պահարանի զտանի ի ձեռս Աւագ լուսարարի Տաճարիս : Յերկրորդումն են սուրբ Գեղարդն, Փայտն Կենաց եւ այլ նշխարք բազումք սրբոց եւլն ելլն. աստի մտանի յերրորդ պահարանն ուր զանձին ամենատեսակ եկեղեցական եւ այլ հնութիւնք : Պահարանըն երկրորդ ունի զդուռն երկամի եւ բանի երկոքումք բանալեօք. յաղագս այսոցիկ երկուց բանալեաց ձեհափառ Հայրապետն սահմանեաց մշտական կանոն, զի մինն մնացէ առ նախանդամն Սինօղի, իսկ միւսն առ Կաթողիկոսն, եւ միով ի նոցունց անհնար է բանալ զդուռն երկամի եւ մտանել յերկրորդ եւ յերրորդ պահարանս :

Արդ ի մուտ գործել ի սոսա՝ ներկայանայ առաջի աջաց հոգեղուարճ իմն տեսարան եւ զմայլելի, ուր կարդ առ կարգ համադասին յընկուզեայ ապակաղարդ դարանս մասունք սրբոց, թագք եւ զաւազանք Հայրապետականք եւ Եպիսկոպոսականք, սաղաւարտք եւ զգեստք քահանայականք եւ ամենայն սպասք սրբութեանց, զորս կանխաւ ցաւ ի սիրտ տեսանէաք խճողեալ ի վերայ միմեանց խառնաշփոթ դրութեամբ ի փոքրիկ խորանին, եւ չէր մարթ մտելոյն ի նա տեսանել իմն կամ նկատել:

Ջտանարն Էջմիածնի լուսաւորեն երեսուն եւ հինգ լուսամուտք, յորոց երկուտասանքն են ի շրջուպատս մեծի Կաթողիկէին, ինն յարեւմտեանն, վեցն ի հարաւային, եօթն ի հիւսիսային, եւ մինն յարեւելեան յորմունս: Շատք ի լուսամտից փակեալ կային ի բազում ժամանակս յերկիւղէ թշնամեաց, իսկ Մատթէոս Կաթողիկոսի հրամանաւ բացան ոմանք, որ բաց ի լուսաւորելոյ ղեկեղեցին՝ օգտաւէտ եղև նաեւ առաւել արտաշնչութեամբ սաստիկ խոնաւութեանն:

Մայր եկեղեցիս ունի զերիս դրունս, աւագ դուռն է յարեւմտից կուսէ ի ներքոյ մեծի զանդակատան. դուռն երկրորդ եւ երրորդ ի հիւսիսոյ եւ ի հարաւոյ եկեղեցւոյն միջակ դրութեամբ: Բաց ի սոցունց, ի հարաւային որմն արտաքուստ երեւի այլ իմն տեղի փակեալ դրան, զորմէ աւանդութեամբ ասի անոր մտանել եւ ելանել միայն Հայրապետին եւ Թագաւորին եւ Թագաւորական ընտանեաց:

Ի հնումն ունէր Մայր Տաճարս առաջի աւագ սեղանոյն զմի դաս յատկացեալ տեղի եկեղեցականաց, իսկ ի ժամանակս Եղիազարու Կաթողիկոսի մինչ կանգնեաց զսեղան պատարագի ի վերայ Իջման սուրբ տեղոյն, զառաջեաւ նորա ընդ հիւսիսի եւ ընդ հարաւ քարեայ ցած պատիւ որոշեաց իբրեւ զդաս յատկացեալ տեղի կանգնելոյ եկեղեցականաց եւ եղ Աթոռ Հայրապետական, որ կայ մինչեւ ցայսօր, այլ որովհետեւ յառաջի դասուն ոչ գոյն վանդակք,

վանն որոյ Գէորդ Գ Կաթողիկոսն ետ բերել յԵւրոպոյ եւ կանգնեաց զերկութեայ վանդակն, որ ի հիւսիսոյ ի հարաւ կոյս ուղղագիծ հաստատեալ ի սիւնս եւ յորմունս, ունի զերիս երկփեղկեան դռնակս՝ մինն ի միջակետի, իսկ միւսքն ի հիւսիսային եւ ի հարաւային ծայրս:

Մայր տաճարս ունի այժմ զեօթն սեղանս: Առաջինն՝ անուանեալ Աւագ Սեղան, շինեալ է ի ժամանակս սրբոյն Գրիգորի Բ. Լուսաւորչի մերոյ եւ երբեմն նորոգեալ: Այս սեղան կանգնեալ կայ յարեւելեան կողմն ի կամարակապ բարձր խորանի, եւ բեմն նորա բարձր ի յատակէ, յոր ելանեն եւ բարձրանան հինգ քարեայ աստիճանաւ. ի մարմարիոնեայ ճակատ բեմին նկարեալ կան երկուտասան պատկերք սրբոց Առաքելոց եւ ի միջի սուրբ կոյս Մարիամ Աստուածածինն ի դիրկս ունելով զՓրկիչն, իսկ յերկոսին ծայրս պատկերաց առաքելոցն՝ պատկերք սրբոյն Ստեփաննոսի նախասարկաւազի եւ Փիլիպպոսի սարկաւազին:

Այս սեղան սրբութեան նուիրեալ է իսկզբանէ անտի ի սրբոյն Գրիգորէ յանուն սրբուհոյ Աստուածածնի, եւ տօնն կատարի ի Վերափոխման շաբաթեոջ աւուրն. խաչկալ սորին ընծայեալ է ի ժողովրդոց Չմիւռնոյ յաւուրս Աստուածատուր Կաթողիկոսի, փայտաշէն ոսկեգօծ եւ զեղեցիկ զարդարեալ ունի յաջմէ եւ յահեկէ զերկուս դրունս: Ի հիւսիսային որմն խորանին է խորհրդանոցն:

Յաջմէ եւ յահեկէ աւագ սեղանոյն ի վերայ մի եւ նոյն զծի փոքր ինչ խոնարհ քան զնա կան երկու փոքրիկ սեղանք՝ կանգնեալք յԱբրահամ Բ. Կաթողիկոսէ ի 1730 ամի, աջակողմեանն յանուն Որդոց Որոտման, իսկ ձախակողմեանն յանուն սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի երկրորդ Լուսաւորչին:

Այսօրիկ փոքրիկ սեղանք ունէին երբեմն զզեղեցիկ փայտաշէն քանդակագործ խաչկալս շինեալ հրամանաւ Աբրահամ Բ Կաթողիկոսի, բայց ի պատճառս հնութեանցն նուիրեցան յաւուրս Մատթէոս Ա. Կաթողիկոսի ժողովրդական եկեղեցւոյն Վաղարշապատայ եւ ի տեղի այնց կանգնեցան նոր խաչկալք:

Գիրք Մայր տաճարիս ի ներքուստ խաչածեւ է, ի հարաւային խորութեան կամարի կայ սեղան յանուն սրբոյն Յովհաննու Մըկըրոյի երիւք աստիճանօք բարձրացեալ, որ ունի զփոքրիկ քարաշէն ծայրատուր Կաթուղիկէ հաստատեալ ի վերայ չորից սեանց: Ի վերայ այսր բեմի սովորաբար պահի արծաթեայ միջակ կաթասայ սրբալոյս Մեռոնի ի մէջ զգրոցածեւ դարանի: Յայսմ բեմի՝ ի ժամանակս ձեռնադրութեան եպիսկոպոսի՝ զգեստաւորեալ երկրտասան Եպիսկոպոսունք եւ յառաջոյ նոցա ուխտ Եկեղեցոյ՝ երկու քահանայք, երկու աւագ սարկաւազունք, երկու կիսասարկաւազունք, երկու ջահընկալք, երկու երզմանեցուցիչք, երկու սաղմոսասացք, երկու դռնապահք յատկացեալ զգեստուք իւրեանց, ունելով ի ձեռս զխորհրդական նշանս պաշտամանց իւրեանց, եւ երկու իշխանք եւ երկու աղբատք մոմ վառեալ ի ձեռս, իբրեւ վկայք եպիսկոպոսին, զոյգ զոյգ զան ի հիւսիսակողմն առաջի զահի Հայրապետին եւ կանգնին: Ի հիւսիսային կողմն Եկեղեցոյ նոյնպէս կայ սեղան յանուն սրբոյն Սեփաննոսի նախավկային եօթն աստիճանօք բարձրացեալ, ունելով նոյնպէս ի վերայ զքարաշէն Կաթուղիկէ հաստատեալ ի վերայ չորից սեանց. սեղանն ըստ օրինակի Յօհաննու Մկրտչի սեղանոյ կանգնեալ կայ յարեւելս կոյս: Այս սեղանոյ յերկուց կողմանց կից յորմս շինեալ կան երկու քարաշէն նստարանք՝ իւրաքանչիւրն վասն վեց անձանց, ի վերայ որոց դէմ յանդիման նստին տան եւ երկու զգեստաւորեալ Եպիսկոպոսունք, իսկ Հայրապետն ի մէջ բեմին բազմեալ ի վերայ առանձին զահի ի ժամ կոչման ձեռնադրելի եպիսկոպոսացուին, լսէ զվայռեթիւնս վկայից զճողեւոր եւ զմարմնաւոր արժանաւորութեանց ձեռնադրելոյն, զբերանացի դաւանութիւնն նոյն իսկ եպիսկոպոսացուին ըստ Հայաստանեայց Եկեղեցոյ Կանոնաց: Իսկ ձեռնադրութիւն Եպիսկոպոսաց եւ օծումն Կաթուղիկոսաց եւ օրհնութիւնն Մեռոնի կատարին ի վերայ Աւագ սեղանոյ: Զայսոսիկ զերկուսին սեղանս սուրբ

Սեփաննոսի Կախավկայի եւ սրբոյն Յովհաննու Մկրտչի, ի նորոյ հաստատեալ շինեաց Եղիազար Կաթուղիկոսն յամի 1684:

Ի կեդրոնատեղոջ Տաճարիս ի ներքոյ մեծի Կաթուղիկէի կանգնեալ կայ փոքրիկ սեղան ի նոյն իսկ տեղոջ՝ յոր իջեալ Միածինն, ըստ սքանչելի տեսեան սրբոյն Գրիգորի՝ եհար ոսկի ուռամբ, ի սկզբանէ անտի կոչի « Իջման Տեղի »: Աստ ոչ զոյր յառաջ սեղան Պատարագի, այլ սրբատաշ քար ինչ եղեալ կայր ի ձեւ տապանաբարի բարձր ի յատակէ, զոր եւ ծածկէին Թանդազին ոսկեթել եւ արծաթաթել ծածկոցօք, որում եւ վկայէ Առաքել վարդապետ պատմադիրն 8):

Կախ Եղիազար Կաթուղիկոս կանգնեաց յայսմ սուրբ տեղոջ սեղան, եւ շինեաց ի վերայ նորա զփոքրիկ Կաթուղիկէ ի վերայ չորից սեանց 9): Եւ ապա Աստուածատուր Կաթուղիկոս յամի 1720 վերանորոգեաց զայն բոլորովիմբ, որոյ զչորեսին սիւնան, եւ զԿաթուղիկէն արար սպիտակ մարմարիոնեայ եւ նկարիւք զարդարեաց, եւ զյատակն ի սեաւ մարմարիոնէ ծաղկանկար, երիւք աստիճանօք բարձրանալով: Աբրահամ Բ Կաթուղիկոս յամի 1752 քառակուսի շրջափակեաց զայս սեղան պղնձեայ ամրակուռ վանդակօք մի կանգուն բարձրութեամբ, թողլով յարեւմտեան եւ ի հարաւային կողմանց զերկուս զոնակս: Եօթներորդ սեղանն շինեալ է յերկրորդ յարկի արեւմտեան մեծի զանդակատան յանուն Գաբրիէլի եւ Միքայէլի հրեշտակապետաց, յորում մատուցանէին երբեմն զսուրբ պատարագ յաւուրս տօնից Համբարձման Գրիստոսի եւ սրբոց հրեշտակապետաց:

Արգ ի Մայր Տաճարիս սուրբ Պատարագն մատչի յաճախ յԱւագ սեղանն՝ եւ ի բազում նուագս ի սեղան Իջման Տեղոյ, իսկ ի միւս սեղանս միայն յաւուրս տօնից իւրեանց:

(8) Առաքել պատմադիր, երես 240, 245 եւ 298:

(9) Պատմութիւն Զաքարիայ Սարկաւազի, հտ. Բ. դ. 52:

Որումը Տաճարիս ի ներքուստ եւ կամարք եւ սիւնք քաջարուեստ նկարչութեամբ զարդարեալ են, եւ վայելչացեալ յօրինակացն ի Հին եւ ի Նոր Կտակարանաց, եւ ի նոսին են պատկերք Տէրունական, Առաքելական եւ Հայրապետական նկարեալք ի վերայ կտաւոյ կաննիի եւ մածուցեալք յերեսս որմոց եւ սեանց, եւ ոչ շրջանակաւ կախեալք յորմոց : Մեծապէս վնասեալք են ի խոնաւութենէ ծաղկանկարքն, մանաւանդ ի կամարս եւ սերձ ի խարխիս :

Եկեղեցւոյս շքեղութիւն իմն ընծայեն երկոքին հոյակապ եւ փառաւոր Հայրապետական դահլոյքն, յորոց առաջինն՝ յընկուղեայ փայտից եւ կիրթ եւ քաջարուեստ քանդակագործութեամբ կերտեալ՝ դնի զառաջեաւ արեւմտեան հիւսիսոյ մեծի սեան. զմբէթն՝ այսր զահի պակի հինգ փորքիկ կաթուղիկէիւք : Որպէս աւանդութեամբ պատմի ի վանս սուրբ Էջմիածնի, զի այս զահ նուէր եկեալ է ի Հռոմայ, որում վկայէ եւ պատմաբանն Զամչեան ասելով թէ յննովիենտիոս ԺԲ պապէն առաքեցաւ նուէր առ Նահապետ Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց յամի 1697 (եւ կամ 1699) 10) :

Իսկ երկրորդ զահն կերտեալ ի փայտից ընկուղայ եւ առաւել քան զառաջինն ընդարձակ եւ զեղեցիկ զարդարեալ մասնկամբք սատափի եւ խեցւոյ կրիայի, հաստատեալ ի վերայ չորից սատափազարդ սեանց, եւ պակեալ զմբեթիւ եւ չորիւք Կաթողիկէիւք, եղեալ կայ յառաջին դասու առ մեծի սեամբ արեւելեան հիւսիսոյ եւ հայի ուղղակի յԱւագ սեղանն : Զայս զահ Հայրապետական հանդերձ երկու սատափազարդ զրամբք նուիրեալ են Հայ ժողովուրդը Զմիւռնիոյ յամի Տեառն 1721 :

Ի պահարանս յողնադարեան Տաճարիս դտանին յետագայ սուրբ մասունք :

1. Սուրբ Գեղարդ, որով Ղունկիանոս հարիւրապետն խոցեաց զկողն Գրիստոսի ի վերայ խաչին :

2. Հրաշագործ պատկեր « իջուցանելոյն Յիսուսի ի խաչէն », սա է փորեալ ի վերայ աղնիւ փայտի ի ձեռն Յովհաննու Աւետարանչի :

3. Մասնիկք ի Կենաց Փայտէ :

4. Աջ եւ զազաթ Թաղէոս Առաքելոյ՝ նախկին Լուսաւորչի Հայաստանի :

5. Աջ եւ զազաթ Թովմաս Առաքելոյ :

6. Ճկոյտ եւ ատամն Պետրոս Առաքելոյ :

7. Աջ Մատթէոս Աւետարանչի :

8. Մասունք ի մի պահարանի զետեղեալք Յովհաննու Կարապետի, Անդրէաս առաքելոյ, Մարկոս Աւետարանչի, Նիկողայոսի սքանչելագործի եւ Ս. Գէորգայ զօրավարի :

9. Գազաթ Սրբունոյ Հռիփսիմեայ եւ մասունք Ս. Գայիանեայ :

10. Աջ Ս. Գրիգորի Բ Լուսաւորչի եւ երկու երկամեայ քերիչք եւ զործիք, որովք չարարեցաւ մեծ նահատակն :

11. Աջ Սրիստակէսի որդւոյ Ս. Գրիգորի :

12. Աջ սրբոյն Յակովբայ Մծբնայ Հայրապետի եւ մի մասնիկ Նոյեան տապանի՝ զոր ընկալաւ Ս. Յակովբ ի հրեշտակէն յԱրարատեան լերինն :

13. Խաչ սքանչելագործ Գետադարձ Պետրոս Կաթողիկոսի, որով նա զարձոյց զընթացս ջուրց ի Սեբաստիայ յամի 1019 ի 6 Յունվարի ի ժամ Զրօրհնեաց :

Եւ այլ բազմաթիւ մասունք, որք պահին յոսկի եւ յարձամի տուիս, յաջս եւ ի խաչս, զարդարեալ ակամբք 14) :

(10) Հայ. գատմ. Զամչեան, հատոր Գ. կրես 725 :

(14) Զընդարձակն տեսցես ի նոր տումարի դանձատան պահարանի սրբոյ Տաճարիս, զոր բազում ճգամբք եւ աշխատութեամբ յօրինեաց Գէորդ Գ Կաթողիկոս ամենայն Հայոց :

Նախնի պատմաբանը ընծայեն Մայր Տաճարիս զանուանս «Շողակաթ Աստուածածին»՝ «Կաթուղիկէ Եկեղեցի»՝ «Մայր Եկեղեցի»՝ «Մայր Աթոռ» եւ ընդհանրապէս կոչի «Սուրբ Էջմիածին»:

Կարծիք են ունեցողիք կանխաւ չէր աստ վանք միաբանից, այլ միայն Աթոռ Կաթուղիկոսական, որ ի Թուին 452, ի պատճառքս քաղաքական հանգամանաց՝ չզօրելով Կաթուղիկոսութեան Հայոց ընդդիմակալել բռնութեանց ժամամակին՝ փոխադրեցաւ ի Գուին յաւուրս Մելիտէ Կաթուղիկոսի:

Բայց որպէս զի հին Տաճարն Էջմիածնի՝ հիմն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մի՝ ի կործան մատնեցի եւ կամ ամայացի բոլորովին, բարւոք եւ օգտաւէտ համարեցան հաստատել աստ զվանական միաբանութիւն: Յայն ձեռնարկ նպաստաւոր էր մանաւանդ Վահան Մամիկոնեան Մարզպանն Հայաստանի, որ եւ կարգեաց ի Վանահայր զՂազար Վարդապետն Փարպեցի զնուակաւոր պատմադիրն Հայոց յետ Մովսիսի Խորենացւոյ. Կաթուղիկոսունք ամենայն եւ նախարարք եւ իշխանք ոչ երբէք անխնամ եւ առանց հոգատարութեանց իւրեանց Թողին զայն նորահաստատ մենաստան, զորմէ եւ Ստեփաննոս Սիւնեաց Եպիսկոպոսն վկայէ (12), որպէս եւ Մովսէս Բ Կաթուղիկոսն յամի 563, կարգեաց զԿիւրիոնն Վանահայր վանիցս եւ միանգամայն Քորեպիսկոպոս Արարատեան վիճակի, որ եւ վարեաց զպաշտօն իւր զամս եօթն, որպէս վկայէ Ուխտանէս Եպիսկոպոս (13), եւ ապա նշանակեցաւ Կաթուղիկոս Վրաց, ըստ որում մինչեւ ցայն ժամանակ Կաթուղիկոսունք Վրաց ազգի ի Հայրապետէն Էջմիածնի յառնուին զԿաթուղիկոսական ձեռնադրութիւնն:

Յամի 596, ի ժամանակս Աբրահամ Կաթուղիկոսի՝ Ժողով եղեւ ի Գուին քաղաքի, ուր հրաւիրեցաւ եւ Վանահայրն վանից Էջմիածնի (14):

(12) Ստեփաննոս Օրբելեան, ողբ ի վերայ Էջմ. երես 13.

(13) Պատմ. Ուխտանէս Եպիսկոպոսի հատ. Բ. Ա. եր:

(14) Նոյն հատ. Բ. զ. 51 երես:

Ի Թուին 618, Կոմիտաս Կաթուղիկոսն, որպէս եւ յիշեցար, զլստովն վերանորոգեաց զԵկեղեցին եւ զվանս Էջմիածնի:

Թէպէտ եւ ի սկզբան վանքն Էջմիածնի՝ եղեալ ի խնամս եւ ի շնորհս Կաթուղիկոսաց եւ իշխանազանց Հայոց՝ անկորուստ ունէր զիւր մեծ արտօնութիւն եւ զբարեշքութիւնն, բայց ի ժամանակս անընդհատ յարձակմանց եւ աշխարհաւէր արշաւանաց Թշնամեաց եւ կողոպտիչ հարստահարութեանց սկսաւ տակաւ առ տակաւ խանգարիլ եւ երբեմն բոլորովմբ ամայանալ: Առաւել ծանր եւ մեծ վնաս կրեաց Էջմիածինն յորժամ կաթուղիկոսական Աթոռն ստիպեալ ի պատմական հանգամանաց սկսաւ փոխադրիլ յայլ եւ այլ տեղիս, քանզի հեռացեալ Հայրապետացն հետզհետէ ի ծոցոյ բուն Հայաստանի՝ անձեռնհաս անձամբ անձին խնամել զտանէին եւ հոգ տանել Մայր Տաճարին Ս. Էջմիածնի եւ վանուց նորին:

Այն սուրբ Էջմիածինն կրեաց զբազմազան հալածանս ի Թըշնամեաց եւ հարստահարեցաւ, երբ ծաղկեալ եւ իբր ի բազումս անշքացեալ եւ յետին աղքատութեան վիճակեալ, բայց միշտ էր ի մեծ յարգանս եւ ունէր զիւրն բարձր նշանակութիւն՝ յազգայինս եւ յօտարազինս: Եւ յորժամ խախտեցան վերստին հիմունք Հայոց Տէրութեան, յորժամ բարձաւ բոլորովին Թաղաւորական իշխանութիւնն ի Հայոց յերեսաց սարակիճոսաց յաւուրս վերջին Լեւոնի 2 ի 1594 Թ. եւ յորժամ յամենուստ վտանգք սպառնային կորստեան ոչ միայն ազգին, այլ եւ զոյութեան Եկեղեցւոյ եւ դաւանութեան Հայաստանկայց, յայդմ դառն միջոցի Ազգն Հայոց յամենայն կողմանց յուսակտուր՝ դարձոյց զուշ եւ զաչս իւր առ Մայր Աթոռն սուրբ Էջմիածին իբրեւ առ միակ հիմունս հաստատութեան իւրոյ աղբայնութեան եւ Եկեղեցւոյ:

Ուստի ջանիւք եւ համահաճ կամօք ընդհանրութեան ազգին Հայոց յետ բազմաժամանակեայ Թափառականութեան վերստին փոխադրեցաւ Կաթուղիկոսական Աթոռն Էջմիածին յաւուրս ընտրութեան Կիրակոս Կաթուղիկոսի ի Թուին 1441, եւ այնուհետեւ ե-

կաց մ'նաց Աթոռ Հայրապետութեան Եջմիածին անշարժ, մինչեւ ցայսօր՝ եւ մ'նացէ յաւիտեան :

Աստ ի սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչէ մինչ ցՄեկտէ յընթացս 150 ամաց (ի 502—452) նստան մետասան Կաթողիկոսունք, ի Մեկտոսէ մինչ ցԿիրակոս Ա Վիրապեցի յընթացս 989 ամաց (ի 452 ց 1441) նստան 82 Կաթողիկոսունք յայլ եւ այլ տեղիս: Յօրէ անտի վերադարձի կաթողիկոսական Աթոռոյ ի 1441 թ. սկսեալ ի Կիրակոս Կաթողիկոսէ մինչ ցայժմեան Վեհափառ Գէորգ Գ Կաթողիկոսն յընթացս 452 ամաց՝ մի զինի միոյ յաջորդաբար նստան 11 Աթոռ Հայրապետութեան 46 Կաթողիկոսունք, յորոց ոչ սակաւք, որպէս ցուցաւ ի վեր անդր, եռանդազին եւ անխոնջ աշխատութեամբ հոգացեալ զնորանոր շինութեանց եւ վերանորոգութեանց՝ ջան ի զործեղին վասն բարեկարգութեան Մայր Վանուցս եւ վասն լուսաւորութեան մանկանց Նորոյ Ուխտի եւ պայծառութեան սրբոյ Տաճարիս:

Թէեւ ի զանազան ժամանակս Կաթողիկէ Եկեղեցին Եջմիածնի ենթարկեցաւ ընդ զանազան փոփոխութեամբ նորոգութեան, երբեմն մասամբ եւ երբեմն ամբողջապէս վերանորոգեալ, այլ սակայն ըստ հաւաստի աւանդութեանց մինչ ցայսօր Տաճարն անկորուստ պահէ զիսկական առաջին հիմունս, զիսկական դրոմիւն իւր՝ զբարձրութիւն որմոց, զլայնութիւն եւ զերկարութիւն Տաճարին ըստ կանխագոյն հիւնադրութեան ի սրբոյն Գրիգորէ Պարթեւէ: Ի ներքուստ երկարութիւն Եկեղեցւոյս յարեւելից ցարեմուտս է 51¹/₂ կանգուն՝ ոչ հաշուելով զտարածութիւն աւազ սեղանոյ՝ որ լինի 8¹/₂ կանգուն. ուրեմն ի միասին 40 կանգուն (առանց հաշուելոյ զտարածութիւնն նորոյ պահարանի). լայնութիւնն ի հիւսիսոյ ց'արաւ է 28¹/₂ կանգուն. ի յատակէ ցառաստաղն մեծի կաթողիկէին է համաչափ երկարութեան այս ինքն 51¹/₂ կանգուն, իսկ ի յատակէ ցվերին կամարսն 19 կանգուն, եւ ցստորին կամարսն 15 կանգուն:

Իսկ արտաքուստ առանց հաշուելոյ զտարածութիւն նորակառոյց զմբեթայարկ պահարանաց՝ երկարութիւնն է 50 կանգուն,

լայնութիւնն 42 կանգուն ընդ մէջն, իսկ ի ծայրս 55 կանգուն: Բարձրութիւնն արտաքուստ 50 կանգուն եւ դոյզն ինչ աւելի:

Նորոգութիւնքն հետ զհետէ արարեալք տուեալ են Թէեւ Տաճարին զճարտարապետական տարբերութիւնս եւ զանհաւասարութիւնս չափուց, սակայն այսու ամենայնիւ յոյժ վսեմ եւ հոյակապ տեսանի Եկեղեցին, որ հինգ կաթողիկէիւք իւրովք յիշեցուցանէ զԲիւզանդեան ճարտարապետութիւն, ունելով ընդ նմին եւ զտպաւորութիւն բուն իսկ հայկական ճաշակի, եւ մանաւանդ հոյակապ է զանգակատունն բարձրութեամբ եւ Թեթեւութեամբ, եւ զեղեցիկ քանդակագործ դրուակօքն: Իսկ որ ինչ վերաբերի յայն ազդու տըպաւորութիւն, զոր զգայ ոք ի մտանելն յայս բազմադարեան Տաճար, Թերեւս հաւատարիմ լիցի անկեղծ վկայութիւն Ռուս ճանապարհորդ Մուրավեովի, զոր չէ աւելորդ աստէն յառաջ բերել, որպէս ասէ նա. « Ջերմեռանդութեան զղացմամբ լնանի հողիդ իբրեւ մտանես ի հնադարեան Տաճար սրբոյն Գրիգորի, որ բարձր է բայց մռեալ, լուսաւորեալ միայն երկոտասան անձուկ լուսամտօք վերին մեծի կաթողիկէի եւ միով կանթեղաւ, որ ի վերայ միջին սեղանոյն (Խջման տեղոյ): Սա կառուցեալ է ի մէջ չորից սեանց, որք պահանեն զկաթողիկէն եւ սիրտն յակամայս ձգտի եւ մղէ զձեզ ի պատուանդան այսր սեղանոյ, ուր Լուսաւորչին Հայաստանի երեւեցաւ սքանչելի տեսիլն եւ ուստի արդարեւ իբրեւ ի լուսափայլ Շողակաթ յաղբերէ տարածեցաւ հոգեւոր լուսաւորութիւն ի վերայ ընդհանուր Հայաստանի: Այսպիսի տեղիք ոռոգեալք զոլով աղօթախառն քրտամբք եւ արտասուօք նահատակաց զառանձին իմն զտպաւորութիւն ազդեն ի հողիս մարդկան եւ վասն ի վերայ նոցա շինեալ տաճարաց առաւել հաստատուն (իմանալի եւ խորհրդաւոր) հիմունք լինին քան զմարդկային բազմազանձ հարստութիւնս »:

« Յայսմ տեղոչ աղօթէր սուրբն Գրիգոր, եւ յետ տասն եւ հինգ դարուց դարձեալ զան (Հայք) աստ աղօթել եւ մատուցանել զանարիւն պատարագս, Թէեւ մրրիկք ժամանակաց եւ ազդաց աւերիչ եւ

քայրայիչ զօրութեամբք իւրեանց անցին զնախաժող մենաստանաւ ։

« Ջերմեռանդութիւնն առաւել բազմանայ յորժամ յիշեմք զաւանդութիւնն, թէ սուրբ սեղանն Միածնի (Բանին)՝ կառուցեալ է յայնմ իսկ տեղոջ, ուր կանգնեալ էր առաջին սեղանն, յորոյ վերայ զգոհութեան պատարազն մատոյց նախահայրն Նոյ, վասն փրկութեան ազգի մարդկութեան միջնորդութեամբ ընտանեաց Նորա: Յայս կէտ պարզին տեսիլք մեծին Գրիգորի թէ էր աղազաւ Միածին որդին Աստուծոյ եցոյց Նմա յատկապէս զայն տեղի վասն մատուցման անարիւն պատարազի, ուր մատուցեալ էր պատարազն Նոյի» 15):

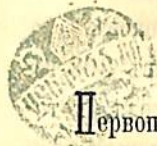
Ապարէն եթէ բազմադարեան այս սուրբ Տաճար, եթէ քրիստոնէութեան փառացի միակ խանձարուրն Հայոց, եթէ հիմն հաստատութեան Հայաստանեայց ուղղափառ Եկեղեցւոյ, սոյն օրինակ վսեմ եւ սրտաշարժ սպաւորութիւնս ներգործէ ի սիրտ եւ ի հոգիս օտարազգի ժանապարհորդաց, իրպիսի առաւել զղալի տպաւորութեամբք, իրպիսի անձկայրեաց եւ անսահման ջերմեռանդութեամբք եւ իրպիսի սրբազան զգացմամբք լցցին սիրտք հարազատ եւ հաւատարիմ որդւոց սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Բ. Առաւորչին, խոնարհարար մտանելով յայս Տաճար սրբութեան եւ պատկառանօք մատուցանելով զերկրպագութիւնս նուիրական սուրբ Սեղանոյ Իջման Միածին որդւոյն Աստուծոյ ։

Եւ արդ այս սքանչելահրաշ սուրբ Տաճար եւ Մայր Աթոռ Հայաստանեայց հանդերձ սուրբ Ռէստիւն եւ իւրով սեպհական կառուածովք ցարդ վայելեալ էր եւ յուսայ յաւէտ վայելել զազատութիւն եւ զապահովութիւն՝ աղօթելով Աստուած վասն պարզեւոյ զցանկալին առողջութիւն եւ երկար կեանս Օգոստափառ կայսեր եւ համայն Արքունեացն:

(15) Ճանապարհորդութիւն Գ. Մուրավեօվի ի Վրաստան եւ ի Հայաստան (Գրուզիայ եւ Արմենեայ), Ս. Գ. Բ, 1848 թ. Հտ. Բ, երես 55—54:

ОПИСАНИЕ

АРМЯНСКАГО ПЕРВОПРЕСТОЛЬНАГО СОВОРА ЭЧМІАДЗИНЬ.

Первопрестольный Соборъ Эчміадзинь, подъ вліяніемъ Христіанской религіи и своимъ непоколебимымъ существованіемъ, былъ самымъ Промысломъ Божиимъ предназначенъ быть непоколебимымъ основаніемъ Христіанства въ Арменіи, религіознымъ и національнымъ центромъ Армянскаго народа, предпочтительнымъ и первенствующимъ патриаршимъ престоломъ Армянской церкви, какъ это подтверждается его исторіею. Но храмъ сей не первая, по времени основанія, церковь въ Арменіи. Еще во время челоувѣческой жизни І. Христа, Спасителя нашего, Армянскій царь Абгаръ, услышавъ вѣсть о чудесныхъ дѣяніяхъ и исцѣленіяхъ Его, увѣровалъ въ Его Божественное могущество, и немедленно отправивъ пословъ, пригласилъ Его къ себѣ для исцѣленія своего долговременнаго и неисцѣлимаго недуга. Іисусъ обѣщаль дать ему въ свое время исцѣлителя, и дѣйствительно вскорѣ св. апостоль Ѳаддей прибылъ въ Арменію не только для исцѣленія царя, но еще болѣе для проповѣдыванія слова Божія и чистой безпорочной религіи Христіанской по сей Арменій.

И вотъ сей апостоль, а также и Варооломей, впоследствии же и другіе апостолы и ученики Спасителя, просвѣтили новою религіею страну Армянскую, наставили и крестили многихъ, воздвигли многочисленныя церкви въ разныхъ провинціяхъ

Арменіи и потерпѣли мученіе во имя Господа. Такимъ образомъ еще въ самомъ началѣ Христіанства апостоль Тѣоддей утвердилъ въ Арменіи Христіанскую церковь, которая справедливо считается самою первою, официально утвержденною, церковью во всемъ языческомъ мірѣ, о чемъ единогласно свидѣтельствуютъ какъ отечественные историки и преданія, такъ и церковные и гражданскіе историки другихъ народовъ.

Каедральный же Соборъ Эчмиадзинъ основанъ въ 303 году, по чудесному видѣнію св. Григорія Просвѣтителя, который потерпѣлъ многоразличныя ужасныя мученія отъ Армянскаго царя Трдата за Христіанскую вѣру, но сверхъестественною силою Божіею остался цѣль и невредимъ. За тѣмъ Трдатъ, узнавъ отъ своихъ нахараровъ 1), что св. Григорій — сынъ персидскаго вельможи Анака, который убилъ его отца — царя Хосрова I, повелѣлъ бросить его въ глубокую яму Хоръ-Вирапъ 2), бывшую въ крѣпости Арташатъ, куда бросали обыкновенно тяжкихъ преступниковъ, осужденныхъ на смертную казнь, и гдѣ отъ могильной темноты, смраданаго и душливаго воздуха, отъ укушенія змievъ, ящерицъ, скорпионовъ и всевозможныхъ ядовитыхъ гадовъ, наконецъ отъ голодной смерти, брошенные дѣйствительно немедленно лишались жизни. Но великій мученикъ, по Божіей волѣ, чудеснымъ образомъ остался въ этой невыносимой ямѣ безвреднымъ цѣлыхъ 15 лѣтъ, получая утѣшеніе отъ одной бѣдной вдовицы, которая, по внушенію свыше, тайкомъ бросала каждый день въ яму по небольшому хлѣбу на пропита-

(1) Нахараръ армянское слово и значитъ—придворный, вельможа, владетельный князь.

(2) Армянское слово Хоръ-Вирапъ значитъ—Глубокая-Яма.

ніе блаженнаго страдальца. Въ это время въ Арменіи потерпѣли мученіе монахини, пришедшія изъ Рима; главныя изъ этихъ мученицъ были Рипсимѣ и наставница ихъ Гаянѣ. Гоненіями Римскаго императора Діоклетіана обращенныя въ бѣгство, онѣ отыскивали мирное убѣжище въ Арменіи, и дойдя до столицы Вагаршанатъ, скрывались въ давленіяхъ ближайшихъ садовъ. Діоклетіанъ особымъ посланіемъ просилъ Трдата отыскать въ предѣлахъ Арменіи бѣглыхъ дѣвъ и отправить ихъ къ нему. Трдатъ повелѣлъ немедленно отыскать ихъ, которыхъ и нашли близъ города Вагаршаната. Услышавъ о необыкновенной красотѣ Рипсимѣ, Трдатъ пожелалъ видѣть ее, и увидѣвъ ее воспламенился любовью къ ней, а потому онъ не захотѣлъ возвратить ее, а самъ задумалъ жениться на ней. Однако встрѣтивъ рѣшительный отказъ и непоколебимое сопротивленіе со стороны св. Рипсимѣ, разгнѣванный царь приказалъ мученіями известить ее, наставницу Гаянѣ и другихъ дѣвъ. Въ слѣдъ за тѣмъ не замедлило и Божіе наказаніе, постигшее Трдата и его нахараровъ, которые въ звѣрскомъ изступленіи, разодравъ одежду, оставили царскія палаты и богатые жилища и стали бродить по лѣсамъ и горамъ, какъ дикіе звѣри. Тогда сестра Трдата Хосровидухтъ въ божественномъ видѣніи получила повелѣніе вынуть изъ Арташатскаго Хоръ-Вирапа многострадальца Григорія, ибо лишь отъ него могутъ получить исцѣленіе порожденные.

Слова Хосровидухта сначала всѣмъ показались невѣроятными и смѣшными; но когда видѣніе повторилось нѣсколько разъ, тогда Нахараръ Отá былъ отправленъ въ Арташатъ, который успѣшно прибывъ туда дѣйствительно вынулъ живаго мученика изъ Вирапа. Истлѣвшая одежда, длинные сѣдые волосы и борода, почернѣвшее и изнуренное лицо и тѣло, придавали

блаженному видѣ мертвеца и вызывали въ очевидцахъ слезы и душевное состраданіе.

По приказанію нахарара Отá, немедленно обмыли и очистили св. мученика, облачили его въ новыя одѣянія и съ большими почестями повезли въ Вагаршанатъ, гдѣ царь Трдатъ, придворные и весь народъ вышли къ нему на встрѣчу и моллили его о дарованіи имъ душевнаго и тѣлеснаго исцѣленія.

Увидѣвъ жалостное и изступленное положеніе Трдата и другихъ, получившихъ Божіе наказаніе, св. Григорій молилъ Всевышняго Бога о помилованіи ихъ и дарованіи имъ исцѣленія тѣлеснаго и душевнаго, и дѣйствительно всѣ исцѣлились, и придя въ сознаніе признавались въ своихъ грѣхахъ и просили у него прощенія и отпущенія.

Послѣ того блаженный святитель началъ божественнымъ ученіемъ и проповѣдываніемъ обращать ихъ отъ язычества на путь истины, разъясняя и давая имъ знать истинное Божество св. Троицы, Отца и Сына и св. Духа. А потомъ, повелѣвъ собрать мощи св. Рипсимé и другихъ мученицъ, уложилъ тѣло каждой особо на своемъ мѣстѣ мученія и въ своихъ одеждѣхъ, поставивъ надъ каждой особую часовню.

Все еще продолжая обучать народъ слову Божію, св. Григорій однажды ночью имѣлъ божественное видѣніе. Вдругъ послышались страшный шумъ и гулъ, разверзся небесный сводъ и яркій свѣтъ началъ стекать на землю; вмѣстѣ съ свѣтомъ стали спускаться небесныя воинства съ огненными крыльями и съ человѣческимъ образомъ. И вотъ мужъ сверхъ естественнаго роста и грознаго вида, держа въ рукѣ золотой молотъ и окруженный небесными силами, быстро нисходитъ на самую средину Вагаршаната и со страшною силою бьетъ золотымъ молотомъ по землѣ, изъ пѣдры которой тотчасъ раздаются ужа-

сающіе раскаты и гулъ. Послѣ того надъ дворцомъ показалось золотое подножіе, высокое и большое какъ холмъ, надъ подножіемъ столбъ огненный, надъ столбомъ куполь облачный, надъ куполомъ крестъ сіяющій. Пока св. Григорій, изумленный, съ удивленіемъ смотрѣлъ на видѣніе, явился ангелъ Божій и разъяснилъ ему явленіе: “Мужъ грозный—Божій Промысль (сынъ Божій), золотое подножіе—непоколебимая твердость, огненный столбъ—церковь Армянская, облачный куполь—жилище праведныхъ, а большой лучезарный крестъ—само великое первосвященство. И мѣсто сіе да будетъ храмомъ Божіимъ и домомъ молитвы всѣхъ вѣрующихъ (христіанъ), и престоломъ первосвященства 3).

На другой день св. Григорій успѣшилъ рассказать царю Трдату, придворнымъ и всему народу это божественное видѣніе и приказалъ указанное Ангеломъ мѣсто немедленно обвести коменной оградой. Послѣ же крещенія царя, князей, придворныхъ и всего народа, св. Григорій воздвигъ на томъ мѣстѣ первопрестольный Соборъ, постройкѣ котораго самъ царь Трдатъ, царица Ашхенъ, царевичъ Хосровъ и сестра царя Хосровидухтъ, князья и вельможи, и весь народъ содѣйствовали не только матеріальными приношеніями, но и личнымъ рабочимъ трудомъ 4).

Такимъ образомъ быстро былъ сооруженъ храмъ Эчмиадзинъ въ 303 году, который и сдѣлался матерю всѣхъ церквей Арменіи и престоломъ великаго Первосвященства всего армянскаго народа.

3) Подробное описаніе и объясненіе божественнаго видѣнія св. Григ. проев. см. въ достовѣрной исторіи очевидца Агатапехоса (секретаря царя Трдата) на арм. яз. Костанд. 1822 г. стр. 270—279.

4) *ibid*, стр. 282.

Храмъ сей недолго оставался въ своемъ первоначальномъ великолѣпнѣи, ибо отступникъ Меружанъ 5), вступивъ въ Арменію съ персидскими войсками, разорилъ много сель и городовъ, въ числѣ ихъ и Вагаршапатъ съ Эчміадзинскимъ храмомъ, расхитивъ и всё его сокровища, въ 381 году. Сто лѣтъ спустя храбрый полководецъ армянскій Ваһ'анъ Мамиконянъ, получивъ отъ персидскаго правительства должность великаго Марзпана 6), возобновилъ Эчміадзинскій соборъ въ 483 году 7).

Это возобновленіе вѣроятно не первое, ибо первопрестольная церковь послѣ разоренія Меружана не могла оставаться въ такомъ положеніи цѣлыхъ сто лѣтъ; хотя въ современныхъ лѣтописяхъ и не упоминается—къмъ и когда было это возобновленіе, но оно едва ли можетъ подлежать сомнѣнію.

За тѣмъ, катохикось (патріархъ) Комитасъ, по окончаніи постройки великолѣпной церкви св. Рипсимѣ, озабочился, въ 618 г. о всѣхъ необходимыхъ возобновленіяхъ Эчміадзинскаго храма и вмѣсто деревяннаго купола возвелъ онъ каменный, поставивъ надъ нимъ большой крестъ 8), который потомъ, по приказанію персидскаго полководца Аплъ—Н'аджі, овладѣвшаго армянскимъ городомъ Двинъ и разорившаго много церк-

5) Меружанъ былъ армянскій Нахараръ изъ рода Арцруни и перешелъ въ персидскую вѣру,

6) Марзпанъ—персидское слово, вошедшее въ армянскій языкъ, значить правитель страны, намѣстникъ.

7) См. Исторію Газара (Лазарь) Парпеци, на арм. яз., Венеція, 1793 г. стр. 273.

8) Исторія Епископа Себеоса, русс. переводъ, С. П. Б. 1862 г. стр. 98 и исторія Катохикоса Н'овһ'аншеса (Юанна) VI, на арм. яз., Москва, 1853 г., стр. 43.

вей, канатами былъ сорванъ въ 982 году 9). Послѣ того въ лѣтописяхъ армянскихъ не упоминается о болѣе или менѣе значительныхъ возобновленіяхъ сего Храма до временъ Катохикоса Киракоса I (Кириакъ) Вирапеци 10), который, по словамъ Товмаса Мецопеци 11), возобновилъ его въ 1442 г. За тѣмъ, до Катохикоса Мовсеса III (Мойсей) также не упоминаются какія-либо значительныя возобновленія сего храма.

Персидскій царь Шахъ-Абасъ I, видя необыкновенную привязанность Армянъ, насильственно переселенныхъ въ Персію, къ Эчміадзину, прежде задумалъ окончательно разрушить этотъ храмъ и его камни, даже землю, перемѣстить въ Персію и построить тамъ изъ нихъ новую церковь Эчміадзинъ, но потомъ перемѣнилъ свое намѣреніе и приказалъ, въ 1614 г. вынуть изъ строенія церкви 15 главныхъ камней, которые и, были отправлены въ новую Джульфу 12).

Въ это время Эчміадзинскій храмъ уже находился въ разоренномъ состояніи, о чемъ свидѣтельствуетъ историкъ Аракель: "каменный полъ и потолокъ церкви раздроблены и сдѣлались гнѣздомъ гадовъ и птицъ и большія окна безъ рамъ и стеколъ; снаружи вершина купола, крыша и поверхность стѣнъ

9) Исторія Степанноса Асохика, на арм. яз., Парижъ, 1859 г., стр. 175.

10) Будучи около 32 лѣтъ братомъ при монастырѣ Хоръ-Вирапъ, Катохикось Киракосъ I получилъ прозвище Вирапеци.

11) Истор. Чамчяна, на арм. яз., Венеція, 1784 г. Т. III. стр. 489.

12) Новая Джульфа находится въ Персіи, близъ Испагана; она основана въ 1606 г. Армянами, по повеленію шахъ—Абаеа I насильственно переселенными туда изъ старой Дфулфы, развалины которой находятся въ Нахичеванскомъ уѣздѣ Эриванской губерніи.

растрескались и камни выпали, а около основанія стѣнъ камни сдѣлались ноздреваты и рассыпались 13.).

Поэтому Катохикось Мовсесь III Сюнеци, будучи еще архимандритомъ и лампадаремъ (ключаремъ) при Эчмиадзинскомъ храмѣ, началъ, въ 1627 году, возобновлять крышу купола и стѣны церкви, что и окончилъ сдѣлавшись Катохикосомъ.

Преемникъ Мовсеса III, катохикось Пилипосъ (Филиппъ) возобновилъ, въ 1633 году, всю крышу церкви тесанными плитами, кромѣ крыши купола; потомъ отправившись въ Иерусалимъ и Константинополь, по возвращеніи своемъ началъ онъ, въ 1654 г. строить большую колокольню, примыкая ее къ западной стѣнѣ храма, но умеръ доведя постройку только до половины.

Преемникъ его катохикось Н'акобъ II (Яковъ) довершилъ эту колокольню въ 1658 году. Украшенная красивымъ куполомъ и чрезвычайно изящными скульптурными арабскими, колокольня сія состоитъ изъ трехъ ярусовъ, изъ коихъ верхній—куполь—опирается на восемь тонкихъ круглыхъ столбикахъ, а средний и нижній поддерживаются четырьмя базальтовыми столбами.

За тѣмъ, катохикось Егіазаръ (Ехіазаръ) возвелъ, въ 1682 году, три небольшія колокольни на восточномъ, сѣверномъ и южномъ крыльяхъ церкви.

Катохикось Аствацатуръ (Богданъ) Н'аматанци возобновилъ въ церкви полъ и четыре большихъ столба, которые поддерживаютъ главный куполь и ближайшіе своды.

Катохикось Симеонъ возобновилъ всю крышу церкви, а внутри два большихъ южныхъ столба.

Катохикось Хукась (Лука) возобновилъ снаружи, вокругъ всей церкви, четыре ряда каменныхъ ступеней.

Но крыша церкви, возобновленная катохикосомъ Симеономъ, скоро испортилась, ибо во время прихода русскаго войска въ Араратскую область въ 1804 году, персидскіе солдаты забравшись туда съ цѣлью обсерваціи, развели тамъ во многихъ мѣстахъ очаги, отъ чего выгорѣли и растрескались камни, образовавъ такимъ образомъ большія щели, черезъ которыя протекала дождевая вода и много вредила крышѣ и стѣнамъ Храма. А потому катохикось Епремъ (Ефремъ) возобновилъ, въ 1816 году, всю крышу, покрывъ ее тесанными плитами.

Наконецъ, катохикось Кеворкъ IV, вступивъ въ 1967 году на патриаршій престоль, сталъ заботиться о великолѣпн сего Храма. Прежде всего обративъ вниманіе на необыкновенную тѣсноту хранилища разныхъ святынь, ризъ и другихъ предметовъ, которые были перемѣшаны въ безпорядкѣ, построилъ, въ 1868—69 г. новую обширную и великолѣпную ризницу изъ тесанныхъ камней въ трехъ отдѣленіяхъ. Ризница эта примыкаетъ къ восточной стѣнѣ церкви и прежнихъ маленькихъ двухъ ризницъ, кои находятся внутри церкви съ сѣверной и южной стороны Главнаго алтаря и двери коихъ также увеличилъ Катохикось Кеворкъ IV. Южная маленькая прежняя ризница, въ которой прежде хранились церковные сосуды и другія святыни, нынѣ ведетъ въ новую ризницу. Въ первомъ отдѣленіи ея хранятся въ красивыхъ орѣховыхъ шкапахъ ризы, сосуды и другія вещи для обыкновеннаго употребленія; здѣсь Катохикось Кеворкъ IV поставилъ престоль съ образомъ св. Георгія Побѣдоносца, во имя котораго освященъ и самый престоль. Ключъ отъ сего отдѣленія

ризницы находится у старшаго ключаря церкви. Во второмъ отдѣленіи хранятся св. Копье, части отъ Животворящаго креста и другія святыни и мощи святыхъ; отсюда входъ въ третье отдѣленіе, гдѣ хранятся всѣ церковныя и другія древности. Второе отдѣленіе имѣетъ желѣзныя двери, отпираемыя двумя ключами; относительно ихъ Катохикосъ Кеворкъ IV установилъ правило, чтобы одинъ ключъ хранился у старшаго члена Эчміадз. Синода, другой у катохикоса, и только однимъ изъ нихъ нельзя отпереть дверь и войти во второе и третье отдѣленіе.

При входѣ во второе и третье отдѣленіе новой ризницы представляется восхитительное зрѣлище, гдѣ въ орѣховыхъ стеклянныхъ шкапахъ разложены попорядку мощи святыхъ, патриаршія и епископскія облаченія, митры, посохи и всевозможные священные сосуды; все это прежде было перемѣшано въ беспорядкѣ въ старой маленькой ризницѣ и нельзя было вошедшему замѣтить что нибудь.

Эчміадзинскій храмъ имѣетъ 35 не очень большихъ оконъ; изъ нихъ 12 вокругъ главнаго купола, 9 въ западной, 6 въ южной, 7 въ сѣверной и 1 въ восточной стѣнѣ. Многія изъ этихъ оконъ съ давнихъ временъ были заложены по причинѣ опасности, но по приказанію Катохикоса Маттеваса I (Матвей) въ 1860 г. всѣ они были открыты, котсырыя не только освѣтили темную церковь, но и значительно устранили сильную сырость.

Съ самаго начала и до сихъ поръ Соборъ сей имѣетъ три двери. Главная дверь въ западной стѣнѣ подъ большою колокольнею; другія двѣ, значительно меньше первой, въ сѣверной и южной стѣнахъ. — Кромѣ того, въ южной стѣнѣ, снаружи, ясно видно мѣсто заложеной двери, черезъ которую, какъ гласитъ преданіе, ходили только катохикосы и царская фамилія.

Въ церкви прежде было для духовенства только одно опредѣленное мѣсто (клиросъ) передъ Главнымъ алтаремъ; впоследствии же катохикосъ Егіазаръ, воздвигнувъ алтарь надъ мѣстомъ сошествія, устроилъ второй клиросъ поставивъ патриаршія тронъ и проведя отъ сѣверной стѣны къ южной невысокую каменную перегородку, которая остается до нынѣ. Первый же клиросъ такъ какъ не имѣлъ никакой перегородки, то катохикосъ Кеворкъ IV поставилъ изящную, европейской работы, рѣшетку, которая идетъ отъ сѣвера къ югу и имѣетъ три прохода, одинъ въ серединѣ, другіе два по бокамъ, каждый съ двумя растворчатыми дверцами.

Храмъ имѣетъ нынѣ семь алтарей. Первоначальный, называемый Главнымъ, сдѣланъ св. Григоріемъ Просвѣтителемъ при самомъ основаніи церкви, и потомъ былъ нѣсколько разъ обновляемъ. Онъ находится въ своеобразномъ углубленіи восточной части храма, больше другихъ и выше отъ пола аршина на два, имѣя по бокамъ по пяти ступеней. Лицевая сторона основанія (возвышеніе отъ пола) этого алтаря мраморная, украшенная живописными изображениями 12 апостоловъ, по серединѣ—Божей Матери съ Младенцемъ на рукахъ, по сторонамъ же ихъ—двухъ діаконовъ: первомученика Стефана и Филиппа. Престоль здѣсь, съ самого основанія церкви, во имя Богоматери и праздникъ его на канунѣ Успенія 14).

Иконостасъ-качкаль 15) присланъ изъ Смирны при Катохикосѣ Аствацатурѣ въ 1721 году; онъ сдѣланъ изъ дерева,

14) По арм. церковн. уставу Успеніе должно праздноваться непременно въ воскресенье, что случается отъ 12 до 16 Августа.

15) Въ Армянскихъ церквахъ, строго говоря, нѣтъ иконостаса, а зановѣсь; только половина алтаря отгораживается деревянною или ка-

почти весь вызолоченъ и чрезвычайно красивъ, имѣетъ двѣ двери. За хачкаломъ (иконостасомъ) находится въ сѣверной стѣнѣ 16) особое Дарохранилище или жертвенникъ.

По бокамъ Главнаго алтаря, на одной съ нимъ линіи, находятся два алтаря, построенные въ 1730—34 г. катохикосомъ Абраһ'амомъ (Авраамъ) II, съ лѣвой стороны во имя св. апостола Іакова брата Господня, а съ правой во имя св. Григорія Провсѣтителя. Надъ обоими престолами возвышались прежде красивыя деревянныя сѣни, поставленныя тѣмъ же Абраһ'амомъ, но впоследствии по причинѣ ветхости были сняты, по приказанію Катохикоса Матевоса I въ 1861 г. и подорены Вагаршапатской сельской церкви, а на мѣсто ихъ поставлены другія, изящно-сдѣланныя въ современномъ вкусѣ.

Въ сводообразномъ углубленіи южной стѣны есть престолъ во имя св. Іоанна Предтечи съ тремя ступенями, надъ которымъ возвышается небольшой каменный остроконечный куполь на четырехъ столбикахъ. На этомъ алтарѣ обыкновенно хранится въ стеклянной кіотѣ серебряный, средней величины, котель со св. муромъ. Здѣсь во время епископскаго посвященія, стоять въ полномъ облаченіи, 12 епископовъ и другія духовныя лица, представляющія семь степеней священства, а именно: два священника, два діакона, два иподіакона, два аколита, два заклинателя, два псаломщика и два привратника въ соответствующихъ облаченіяхъ, наконецъ двое знатныхъ и двое нищихъ въ качествѣ свидѣтелей новопосвящаемаго епископа.

менною перегородкою, за которой находится жертвенникъ, а также хранятся ризиды, хоругви и другія церковныя вещи.

16) Во всѣхъ армянскихъ церквахъ такъ.

Въ сѣверной части церкви также находится алтарь во имя св. Стефана первомученика съ семью ступенями, имѣя надъ престоломъ, обращеннымъ къ востоку, какъ и престолъ св. Іоанна предтечи, каменный остроконечный куполь на четырехъ тонкихъ столбикахъ. На этомъ алтарѣ по бокамъ престола примыкаютъ къ стѣнамъ двѣ каменные скамьи, каждая для шести лицъ, на коихъ возсѣдаютъ 12 епископовъ въ облаченіяхъ во время епископскаго посвященія; самъ же катохикосъ возсѣдаетъ на особомъ тронѣ и выслушиваетъ показанія свидѣтелей о достоинствахъ новопосвящаемаго епископа и его устное исповѣданіе вѣры по догматамъ Армянской церкви. Самое же рукоположеніе, какъ и помазаніе катохикосовъ, а также и муроосвященіе, совершаются на Главномъ алтарѣ. Оба эти алтаря — во имя св. Іоанна Предтечи и Стефана первомученика — сдѣланы лишь въ 1684 году катохикосомъ Егіазаромъ.

Въ серединѣ церкви, подъ большимъ куполомъ, возвышается маленькій алтарь на томъ самомъ мѣстѣ, гдѣ Единородный, по чудесному видѣнію св. Григорія, сойдя на землю, ударилъ золотымъ молотомъ и которое (мѣсто) съ самого начала называлось Ичманъ-Теги-мѣсто-сошествія. Здѣсь прежде не было алтаря, а только одинъ камень, въ родѣ надгробнаго памятника, стоялъ немного выше отъ пола и былъ покрытъ дорогими парчами, какъ говоритъ историкъ Аракель 17).

Сначала катохикосъ Егіазаръ устроилъ здѣсь алтарь и возвелъ надъ нимъ маленькій конусообразный куполь на четырехъ столбикахъ 18).

17) Ист. Аракела, стр. 210, 245 298.

18) Исторія Закарія Саркавага (Захирія Діакона), Эчміадзинъ, 1870 г., стр. 107.

Потомъ катохикосъ Аствацатуръ перестроилъ все это въ 1720 году; онъ поставилъ изящный куполь изъ бѣлаго мрамора съ живописью на красивыхъ мраморныхъ столбикахъ; полъ же алтаря съ тремя ступенями устлалъ темнымъ мраморомъ.

Катохикосъ Абраһамъ II обвелъ, въ 1732 году, вокругъ этого алтаря красивую мѣдную рѣшетку съ двумя дверцами съ южной и западной стороны.

Наконецъ, седьмой алтарь во имя Архангеловъ Гавріила и Михаила находится во второмъ ярусѣ западной большой колокольни; здѣсь прежде отслуживалась обѣдня въ день Вознесенія и въ праздникъ Архангеловъ.

Нынѣ служба обыкновенно совершается на Главномъ алтарѣ, довольно часто на алтарѣ Ичманъ-Техи, а на прочихъ во время ихъ годовыхъ праздниковъ.

Внутри церкви всѣ стѣны, своды и столбы разукрашены рисунками изъ Ветхаго и Новаго Завѣта, изображеніями апостоловъ, святыхъ и нѣкоторыхъ армянскихъ святителей, кои писаны на холстѣ и наклеены на стѣнахъ безъ рамъ. Отъ сырости живопись пострадала, особливо на сводахъ и около карнизовъ.

Церкви придаютъ особое великолѣпіе два трона для возсѣданія катохикоса. Одинъ, изъ орѣховаго дерева съ замѣчательно красивою и искусною рѣзбою, стоитъ передъ сѣверо-западнымъ большимъ столбомъ; куполь его увѣнчанъ пятью маленькими конусообразными башенками. Хотя въ Эчміадзинскомъ монастырѣ сохранялось преданіе о томъ, что тронъ этотъ присланъ изъ Рима, но неизвѣстно было кѣмъ и когда; историкъ же Чамчянъ 19) говоритъ, что онъ присланъ Па-

пою Иннокентіемъ XII въ подарокъ Катохикосу Нан'анету въ 1697 или 1699 году.

Второй тронъ, тоже изъ орѣховаго дерева и болѣе помѣстительный, украшенъ перламутровой и черепаховой мозаикой; круглый куполь его опирается на четырехъ тоненькихъ мозанчныхъ столбикахъ и увѣнчанъ четырьмя конусообразными маленькими башенками; онъ стоитъ у сѣверо-восточнаго большаго столба, противъ Главнаго алтаря. Тронъ сей, съ двумя такими же небольшими дверцами, присланъ изъ Смирны благочестивыми Армянами въ 1721 году.

Въ ризницѣ этаго многовѣковаго кафедральнаго Собора хранятся слѣдующія святыни.

1. Св. копье, которымъ сотникъ Лукіанъ прободалъ бокъ Спасителя на крестѣ.
- 2, Чудотворная икона—“Исусъ снятый съ креста“, она вырѣзана на деревѣ евангелистомъ Іоанномъ.
- 3, Частицы отъ Животворящаго креста.
- 4, Десница 20) и черепъ апостола Фаддея, перваго просвѣтителя Арменіи.
- 5, Десница и черепъ апостола Фомы.
- 6, Мизинецъ и зубъ апостола Петра.
- 7, Десница евангелиста Матвея.
8. Части мощей, (уложенны вмѣстѣ: Іоанна Крестителя, апостола Андрея, евангелиста Марка, Николая Чудотворца и Георгія Побѣдоносца.
- 9, Черепъ св. Ришимѣ и часть мощей св. Гаянѣ.

20) Чтобы удобнѣе было благословлять св. мошами, онѣ, по армянскому обычаю, хранятся, болѣею частью, въ золотыхъ и серебряныхъ десницахъ (рукахъ).

10. Десница св. Григорія Просвѣтителя, а также двѣ желѣзныя скребницы и другія орудія, которыми мучили его.

11) Десница св. Аристакуса, сына св. Григорія Просвѣтителя.

12 Десница св. Якова Мцбинскаго и кусокъ отъ Ноева ковчега, данный ему Ангеломъ на Араратѣ.

13. Чудотворный крестъ Катохикоса Петроса Петра Гетадарца, которымъ онъ пріостановилъ теченіе рѣки въ Севастіи во время водоосвященія, 6-го января 1022 года.

И много другихъ мощей, которыя хранятся въ золотыхъ и серебряныхъ ковчезцахъ, крестахъ и десницахъ, украшенныхъ драгоценными камнями 21).

Армянскіе историки Эчміадзинскому Собору даютъ слѣдующія названія: Шогакатъ-Аствацацинъ (Истокъ свѣта - Богоматерь), Катухикэ-Екехеци (Вселенская - церковь), Майръ-Аторъ (Матерь-Престоль); вообще же называется Эчміадзинъ-Сошель-Единородный (сынъ).

Нѣкоторые полагаютъ, что прежде не было при этомъ соборѣ монастыря, а лишь престоль катохикосовъ, который въ 452 году былъ перенесенъ, по причинѣ политическихъ обстоятельствъ и жестокихъ временъ, въ городъ Двинъ при катохикосѣ Мелитѣ (Мелетій).

Но чтобы древній храмъ Эчміадзинъ, сей фундаментъ Армянской Церкви, не опустѣлъ и не пришелъ въ окончательный упадокъ, нашли полезнымъ учредить при немъ монастырь съ братствомъ. Этому дѣлу особенно содѣйствовалъ нахараръ Ваһ'анъ Мамиконьянъ, Марзпанъ (провитель) Арменіи, который и

21) Подробный списокъ для новой ризницы составленъ съ большими трудностями по приказанію Катохикоса Кеворка IV.

поставилъ настоятелемъ архимандрита Газара (Лазарь) Парпеци, знаменитаго историка армянскаго послѣ Мовсеса Хоренаци-Катохикосы и нахарары не оставляли сей новоучрежденный монастырь безъ своего попеченія, о чемъ свидѣтельствуется историкъ епископъ Степаннось Орбелянъ Сюнеци 22).

Такъ напр. Катохикосъ Мовсесъ II назначилъ въ 565 году настоятелемъ этого монастыря и вмѣстѣ съ тѣмъ хоренскопомъ (викаріемъ) Араратской епархіи Кюріона (Кирионъ), который пробылъ въ этой должности семь лѣтъ, какъ свидѣтельствуется историкъ епископъ Ухтанесъ 23), а потомъ былъ избранъ Патріархомъ Грузіи, ибо до того времени грузинскіе Патріархи отъ Эчміадзинскихъ (армянскихъ) катохикосовъ получали патріаршее помазаніе.

Въ 596 году въ городѣ Двинѣ былъ церковный соборъ при Катохикосѣ Абраһ'амѣ I, куда приглашенъ былъ и настоятель Эчміадзинскаго монастыря 24)

Въ 618 году, какъ выше было сказано, Катохикосъ Комитасъ заново возобновилъ Храмъ и монастырь Эчміадзинскій.

Хотя въ началѣ Эчміадзинскій монастырь, при попеченіяхъ катохикосовъ царей и князей, процвѣталъ своимъ великолѣпіемъ и разными преимуществами, но внослѣдствіи отъ безпрестанныхъ нашествій и разгромовъ непріятелей, онъ постепенно пришелъ въ упадокъ, иногда даже пустѣлъ вовсе. Но еще большій и тяжкій ударъ потерпѣлъ Эчміадзинъ когда престоль катохикосовъ,

22) Степаннось Орбелянъ, плачь объ Эчміадзинѣ, арм. рукопись въ Эчміадзинской библиотекѣ.

23) Исторія епископа Ухтанеса, на арм. 83. Эчміадзинъ, 1871 г. ч. II. стр. 4.

24) Исторія епископа Ухтанеса Эчміадзинъ, 1871 г. ч. II. стр. 64.

гонимый историческими невзгодами, сталъ страствовать по разнымъ мѣстамъ: ибо Катохикосы, все болѣе и болѣе удаляясь отъ центра Арменіи, небыли въ состояніи продолжать свои попеченія относительно Эчміадзинскаго собора и монастыря. Но Эчміадзинъ хотя и претерпѣвалъ великія невзгоды, иногда процвѣталъ, иногда приходилъ въ уподокъ и крайнюю бѣдность, при всемъ томъ всегда пользовался большимъ почетомъ и высокимъ авторитетомъ.

Наконецъ, когда государственный строй Арменіи опять разшатался, когда Армянское царство въ Киликіи пало подъ ударами Сарациновъ при послѣднемъ царѣ Левонѣ VI Рубеньянъ въ 1394 году, когда со всѣхъ сторонъ стала угрожать опасность не только существованію націи, но и церкви, Армянскій народъ, потерявъ въ эти тяжкія времена всякую надежду на помощь извнѣ, обратилъ свои взоры на Первопрестольный Эчміадзинъ, какъ на единственно-прочный фундаментъ своей національности и церкви. По этому общими усиліями и желаніемъ Армянскаго народа, Престоль катохикосовъ, послѣ долговременнаго странствованія, опять былъ перенесенъ въ Эчміадзинъ при избраніи катохикоса Киракоса (Кириакъ) I въ 1441 году и съ тѣхъ поръ остается онъ въ Эчміадзинѣ безъ движеній, и да останется во вѣки.

Здѣсь въ Эчміадзинѣ отъ Григорія просвѣтитѣля до катохикоса Мелитѣ въ продолженіи 150 лѣтъ (303—452) было 16 Катохикосовъ; отъ Мелитѣ до Киракоса I Вирапеци въ продолженіи 990 лѣтъ (отъ 452 до 1441) было въ разныхъ мѣстахъ 82 катохикоса. Со дня же возвращенія Престола въ Эчміадзинъ въ 1441 г. отъ Киракоса I до нынѣшняго катохикоса Кеворка IV, въ продолженіи 432 лѣтъ, преемственно слѣдовали одинъ за другимъ 46 катохикосовъ, изъ которыхъ многіе, какъ

выше было показано, усердно пеклись о благолѣпін храма и о благоустройствѣ и благосостояніи монастыря и просвѣщеніи братства.

Сей кафедральный соборъ хотя въ разное время и подвергся различнымъ перестройкамъ, возобновляясь иногда всецѣло, иногда по частямъ, но при всемъ томъ, по достовѣрному преданію мѣстному, онъ до настоящаго времени сохраняетъ свои первоначальные размѣры въ отношеніи вышины, ширины и длины, данные ему св. Григоріемъ Просвѣтитѣлемъ. Внутри ширина Церкви отъ сѣвера къ югу $28 \frac{1}{2}$ аршина, длина отъ запада къ востоку $31 \frac{1}{2}$ аршина, безъ пространства Главнаго алтаря, которое $8 \frac{1}{2}$ ар. слѣдовательно вмѣстѣ 40 арш. (не считая новой ризницы); вышина отъ пола до потолка главнаго купола тоже $31 \frac{1}{2}$ ар.; до ниснихъ сводовъ 15 арш., до высшихъ — 19 ар. Снаружи же длина церкви, не считая новой ризницы, 50 ар., ширина мѣстами 35 арш, мѣстами же 42 арш.; высота же будетъ 50 арш. или не много больше.

Не смотря на разнохарактерность архитектуры и непропорціональность размѣровъ, послѣдовавшихъ отъ разновременныхъ пристроекъ и возобновленій, при всемъ томъ величественнымъ представляется въ цѣломъ все зданіе храма, напоминающее своими пятью конусообразными главами византійскую архитектуру, но имѣющее и собственный отпечатокъ армянскаго стиля. Особенно красива высокая и легкая колокольня, украшенная изящными скульптурными арабесками. Что же касается того глубокаго впечатлѣнія, которое ощущается при входѣ въ сей многовѣковой храмъ, то быть можетъ будетъ болѣе полномѣрнымъ свидѣтельство русскаго путешественника Муравьева, которое неизлишне привести здѣсь:

“Чувство благоговѣнія проникаетъ въ душу, при входѣ въ древнее святилище св. Григорія, высокое, но мрачное, освѣ-

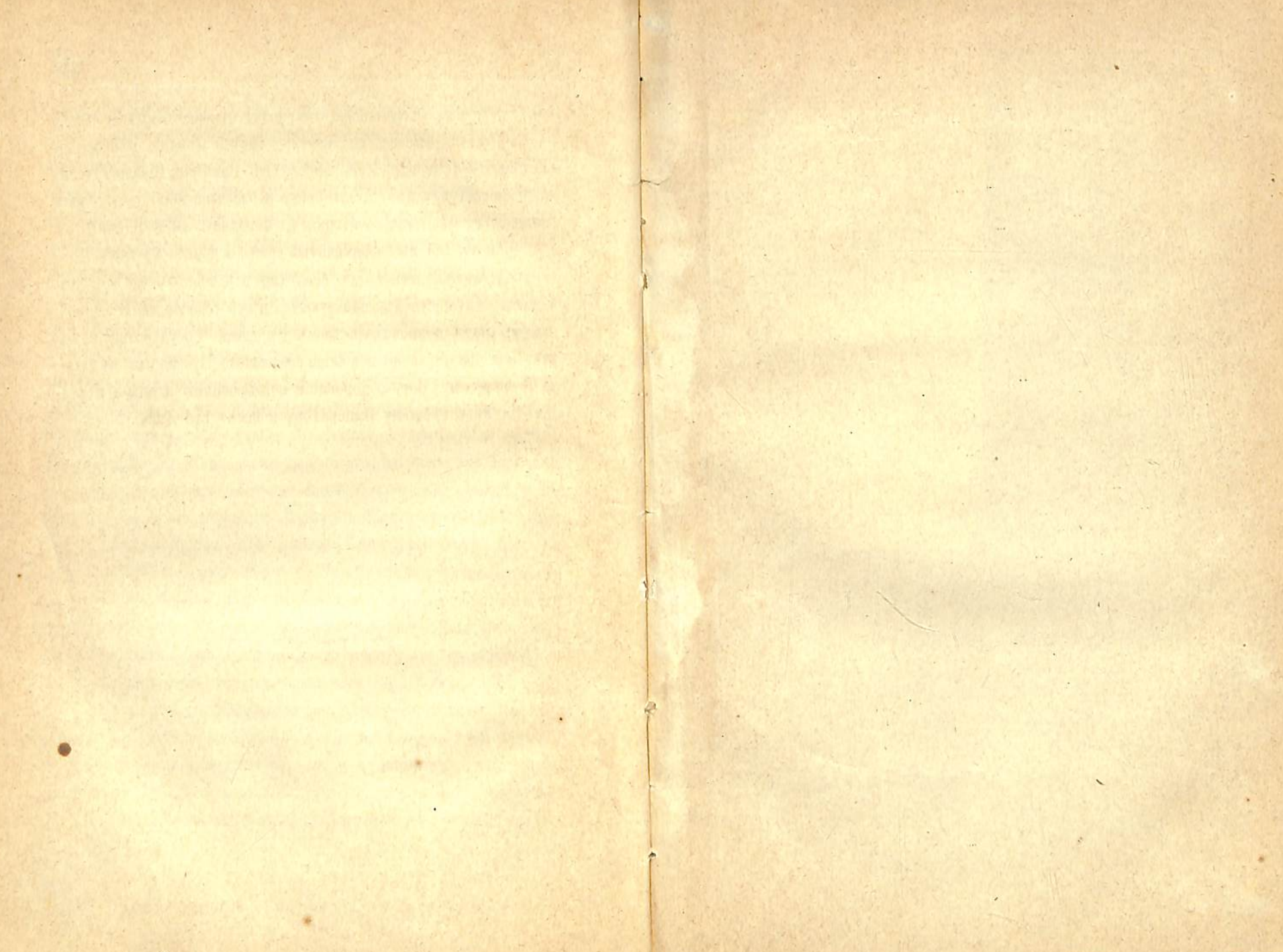
щенное двѣнадцатью узкими окнами купола и одинокою лампадою средняго престола; онъ стоитъ между четырехъ столбовъ, поддерживающихъ куполъ, и сердце не вольно влечетъ васъ къ подножію сего престола, гдѣ Просвѣтителю Арменіи явилось чудное видѣніе и откуда дѣйствительно, какъ изъ лучезарнаго источника Шогакатъ, пролилось духовное просвѣщеніе на цѣлую страну. Такія мѣста, орошенныя молитвеннымъ потомъ и слезами подвижниковъ, особенно дѣйствуютъ на душу и, по свидѣтельству преподобнаго отца нашего Нестора, служатъ болѣе крѣпкимъ основаніемъ для созыдаемыхъ надъ ними храмовъ, нежели всѣ богатства человѣческія. Здѣсь молился св. Григорій, и здѣсь же, чрезъ пятнадцать вѣковъ послѣ него, еще приходятъ молиться и приносить безкровную жертву, не смотря на бурю временъ и народовъ, разрушительно пронесшихся мимо его первопрестольной обители. Благоговѣніе еще умножится, если вспомнить преданіе, что Престоль Единороднаго стоитъ на мѣстѣ перваго алтаря, гдѣ принесъ благодарственную жертву праотецъ Ной, за спасеніе въ его семействѣ человѣческаго рода. Тогда объяснится самое видѣніе великаго Григорія: почему предпочтительно это мѣсто указано ему было, Единороднымъ сыномъ Божиимъ, для приношенія безкровной его жертвы, тамъ, гдѣ принесена была жертва образовательная Ноева, 25).

Если же сей древній священный храмъ, сей главный и славный центръ Христіанской религіи Армянскаго народа, сей фундаментъ Армянской православной церкви, производитъ такое высокое и трогательное впечатлѣніе на душу и сердце чужестранныхъ путешественниковъ, то сколь съ большимъ и чувствительнымъ

впечатлѣніемъ, безграничнымъ и умилительнымъ благоговѣніемъ и священными ощущеніями преисполняются сердца вѣрныхъ и преданныхъ сыновъ отца нашего св. Григорія Просвѣтителя, смиренно ветупая въ сіе святилище и благоговѣнно поклоняясь священному Престолу сошествія Единороднаго сына Божіяго.

И вотъ сей многознаменитый храмъ и первенствующій Престоль Армянскій вмѣстѣ съ братствомъ и собственнымъ недвижимымъ имуществомъ пользуются нынѣ свободою и спокойствіемъ подъ покровительствомъ Русскаго Государства; а потому вся братія денно и ношно возсылаетъ усердныя молитвы ко Всевышнему Богу о дорованіи вождеденнаго здоровья и долготѣія Августѣйшему Императору и всему Его Дому.

2606

2607

2608

2609

2610

2611

2013

